

**І.М.Кулинич (Київ)**

**Впливи внутрішніх і зовнішніх факторів на створення і розвиток незалежної Української держави в нову добу та новітній час**

Досвід історичного розвитку переконує, що творення держави за всіх часів увінчувало остаточне самовизначення етносу, гарантувало його самозбереження, вводило у загальнолюдський суспільно-історичний процес. В своєму “Заповіті борцям за визволення” В.Винниченко наголошував; “поки що людство розбите на окремі національні колективи, які переважно зветься державами, то очевидно, що найкращим засобом збереження його життя і розвитку кожної нації – є державність, себто комплекс тих інститутів економіки, політики, культури, які діють на території, населеній національним колективом, які зв’язують його в компактну цілість, які забезпечують його розвиток у сучасному і майбутньому. Нація без державности є покалічений людський колективний організм. Через те так жагуче всі, так звані “недержавні нації” прагнуть своєї держави, через те так самовіддано окремі члени її віддають усі сили свої на здобуття її й тому з такою ненавистю ставляться до тих, які стоять на заваді цьому, себто, які тримають їхній колектив у покаліченому стані”.

Особливо гострі дискусії відбуваються нині в українському суспільстві навколо проблеми, на кого молодій державі орієнтуватися в сучасних умовах – чи на свої власні потенції, чи на Захід, чи на Схід, а чи на Північ. Якщо звернутися до

досвіду історичного розвитку, зокрема, українського народу, то побачимо, що лише тоді нація домагалася певних успіхів, коли її керівники спиралися на широкі маси населення, відображали їх прагнення, враховуючи, звичайно, ті обставини, які склалися на той час. Так було і під час Національно-Визвольної війни українського народу середини XVII ст. на чолі з гетьманом Б.Хмельницьким, і на початку XVIII ст. при спробі гетьмана Івана Мазепи відтворити незалежну Українську державу, і в XX ст. в часи Центральної Ради, Гетьманату та директорії.

Характеризуючи період Визвольної війни українського народу середини XVII ст., В.Винниченко писав: “Взяти найвидатніший момент з давньої історії, Хмельниччину. Поки Хмельницький мав “орієнтацію” на внутрішні сили, на народ, поки зв’язував козацьке національно-державне визволення з визволенням соціальним і політичним всього народу, поки спирався на всебічні інтереси нації, поки голосно і вільно лунав клич “Україна без хлопа і пана”, доти він мав перемоги над Польщею та над усіма зовнішніми силами, які вона кликала собі на поміч. Коли ж тільки в самому проводі всенародного повстання сталось розходження, коли почали розвиватися нахили до панування в ньому самому, коли гасло “Без хлопа і пана” стало звучати не так дружно, коли вигнані польські пани почали замінятися панами українськими, вилупленими з козацьких полковників, — так колишній ентузіазм народу, який творив перемоги, почав опадати і Хмельницький почав мати поразки за поразками[2].

Мудрість політики Б.Хмельницького в цілому визначалась намаганням закріпити створений в умовах Визвольної війни загальнонародний фронт, в зв’язку з чим він ішов на поступки селянам і міщанам, вів політику розумного компромісу, стримуючи антифеодальні селянські рухи в короткі періоди перемир’я, і навпаки, у воєнний час закликав селян вступати до козацького війська, прагнучи зберігти за такими

показаними селянами свободу від кріпацтва шляхом розширення козацького реєстру, а військово-адміністративний апарат, створений гетьманом в Україні, став “реальним символом окремішності, самостійності й самобутності тих частин України, які мали можливість зберігати й розвивати власний адміністративний лад, відмінний від устрою навколишніх держав”[3], всіляко допомагав Б.Хмельницькому в міру можливостей втілювати в життя його мудру і гнучку політику.

Та певна частина вищої козацької старшини після підписання Переяславської угоди з Москвою рішуче виступила проти політики гетьмана, намагаючись при активному сприянні царської адміністрації повернути показаних селян у кріпацьке ярмо та добитися негайного визнання за ними станових привілеїв – зрівняння в усіх правах з російським дворянством. Так, військовий суддя С.Зарудний-Богданович і переяславський полковник П.Тетеря чолом били царю, щоб одержати окремі українські волості і міста. Суддя Зарудний, низько кланяючись Олексію Михайловичу просив місто Старий Мліїв “з підданими, в ньому будучими і з усіма землями здавна до Мліїва належними”, Тетеря просив Смілу, а наказний гетьман Іван Золотаренко – “місто Батурин зі всіма волостями, до того міста належними”, а через рік він заявив своє “право” на міста Борзну та Глухів. Його брат, ніжинський полковник Василь Золотаренко претендував на міста Нові Млини з околицями та Мену, а родич Золотаренків стародубський полковник Тимофій Оникієнко випросив собі місто Сосницю. І царський уряд задовольняв ці прохання, створюючи таким чином українську “п’яту колону”, на яку мав намір спиратися в остаточному уярмленні України. В наступні роки старшина намагалась привласнювати за допомогою царських грамот нові володіння[4]. Ці списки прохачів царських грамот можна було продовжувати досить довго.

Відомо, що козацькі літописи Самовидця, Г.Греб’янки,

С.Величка були породжені добою Визвольної війни українського народу. В них возвеличується героїчна і мудра постать великого гетьмана Б.Хмельницького. Та навіть у деяких з цих літописів помітно незадоволення деякими зовнішньополітичними діями гетьмана. Так, в “Літописі Самовидця” міститься дорікання гетьману за те, що він “покликав своїм союзником кримського хана – “звласа з таким поганином и ворогом віри християнскої збратавшись”[5]. І за будь-якої нагоди автор не забуває підкреслити, як дорого платять українські гетьмани, беручи в спільники мусульман, віддаючи на винищення ордам десятки населених пунктів України[6]. Дорікаючи Хмельницькому, Самовидець зауважує: “А же нестатечная приязнь вовку з бараном, так християнинові з бесурманином”[7].., “витягаючи самого хана зо всіма ордами в нашу землю, що хан рад учинил на оногo жадания – зо всіма ордами кримськими, білогородськими, нагайськими, черкеськими, незличоними силами витягнул навесні до Хмелницкого на спустошення християнства”[8].

Щодо спроби відновити незалежну державність України гетьманом Іваном Мазепою, згадаймо слова В.Винниченка який писав: “Скориставшись слухним моментом, війною Москви з Швецією, він (гетьман Мазепа – Авт.) захотів скинути панування царів й відновити самостійність Української Держави. Але намір його не здійснився. Чому? Тому що Мазепа в своїй акції, так само взяв орієнтацію тільки на зовнішні сили, а не на внутрішні[9].

Мабуть, в історії українського народу немає більш суперечливої і трагічної постаті, ніж гетьман Іван Мазепа. Але попри всі його “кидання на всі боки” та спроби прикидатися “лисом і вовком”, він був, як зазначають І.Борщак та Р.Мартель, “передовсім патріотом, перед яким стояла ідея одноцільної України, що зуміла би забезпечити собі повну незалежність від Росії і від Польщі... Можливо, Мазепа зробив помилку, не звертаючи досить уваги на

національні настрої українського народу, не роз'яснюючи йому своїх планів, спираючись занадто на аристократію без участі широких народних мас, які в хвилини небезпеки не зуміли прокинутися і лишилися пасивними, бо були здивовані почином, до якого їх ніхто не підготував”[10]. Сказане повністю підтверджує вище наведені слова В.Винниченка[11].

Свідчення одного з найвидатніших українських істориків М.Костомарова також підтверджують думки В.Винниченка, І.Борщака, Р.Мартеля в оцінці гетьмана Мазепи.

“Мазепа, – стверджува М.Костомаров, – мировволить до старшини..., дозволяє старшинам повертати козаків собі в підданство і віднімати у них землі. Мазепа перший запровадив у Малоросії панщину або обов’язкову роботу на додаток до податей, що їх сплачували землероби землевласниками, на землі у котрих проживали. Мазепа суворо забороняв посполитим людям вступати в козаки і цим самим в такій же мірі налаштував проти себе малоруську простонарону масу, в якій догоджав інтересам московського уряду, а той не бажав, щоб тяглові люди, котрих уряд змушує до сплати податків і виконання всіляких повинностей, вибували з цього звання і переходили в козацький стан, який використовувався, як військовий, пільгами й привілеями”[12]. Відносно орієнтації Мазепи на Швецію у боротьбі за незалежність України Костомаров зауважує: “Малоруський народ рішуче не підтримав гетьманового заміру і зовсім не співчував йому. За Мазепою перейшли до неприятелів лише старшини, але й з них багато хто втік від нього, тільки-но дізналися, що надія на шведського короля слабка і що Карл, якби навіть і хотів, не зміг би надати Малоросії незалежність... Мазепа погано врахував... прихильність підлеглих йому малорусів. Він не звернув належної уваги на давню ворожнечу, яка існувала в Малоросії між значними і поспільством, між усякого роду старшиною, як генеральною, так і полковою, і простими

козаками, між поміщиками й робітним людом, між козацтвом і всім тим, що залишалося поза козацтвом і шукало рівних й однакових прав для всіх туземних помешканців краю, одним словом, — між усім, що вивищувалося над рівнем маси, і всією рештою маси народу”[13].

Після втрати своєї державності в середині XVIII ст. український народ потрапив у повну залежність від сусідніх держав. Лише через кількасот років йому знову усміхнулася доля, і він одержав нагоду збудувати свою незалежну державку в 1917 — 1920 рр. Історія надавала українцям ще один шанс для здійснення своєї заповітної мрії. Як скористалися цією доброю нагодою їх керівники — визвольних змагаль? Чи врахували вони уроки “вчительки життя” — історії? Звернімось знову до “Заповіту борцям за визволення” В.Винниченка. “Тепер візьмемо приклади, — пише він, — з недавньої історії нашого визволення, з часів Центральної Ради... За Центральної Ради так само висувалось питання орієнтації. Так само керівництво визвольного руху нашого під час революції 1917 року стояло перед вибором: шукати помочі проти ворога нашого національного визволення (Росії)? І так само думка поділилась: одна частина стояла за те, щоб шукати її в народі, щоб піти назустріч вічним соціально-економічним прагненням його, щоб із гасла “Вільна Україна” зробити гасло “Вільна Україна без хлопа і пана”, щоб з’єднати всі прагнення в одне, щоб одnobічне визволення розвинути у всебічне. Але друга частина Центральної Ради не знайшла в собі ні сили, ні мужності, ні бажання прийняти це гасло, вона великою більшістю голосів висловила за орієнтацію на зовнішні сили, за покликання на поміч проти більшовицької навали німецьке військо”[14], яке прийшло “не ради прекрасних очей молоді хуторяночки, а ради її хліба, цукру, вугілля й тому подібних прекрасних річей. Від хуторяночки вони могли дістати всього цього далеко більше й вигідніше, ніж від пришелепуватих більшовиків, які заключили мілітарний мир і в той же час оповіщали їм

соціальну війну... а Україна, як була хуторянкою, так нею й лишилась, як співала свою мішанину з паничівсько-парубоцьких пісень, так і на німецькій гарматі, пацаючи ногами, безжурно їх виспівувала”[15].

Один з активних діячів боротьби за визволення того періоду, авторитетний правознавець С.Шелухин ще ясніше характеризував пагубність орієнтації українських керівників на зовнішні сили. “Для України були й зостануться найбільш шкідливими орієнтації на Москву і Варшаву. Вони на протязі своєї історії мали і далі мають одну ціль: нищити українську націю всіма засобами, бо це потрібне для їх егоїстичних інтересів, противних інтересам людяності, культури, цивілізації і моралі. Нищити асиміляцію державно, національно, економічно; нищити в усіх виявах матеріального і духовного життя нації, щоб навіть її імені не зосталось.

Вже цього досить, щоб уважати орієнтацію на будь-кого з них не тільки недопустимою, але спрямованою проти української нації. Навіть допомога з їх боку була й буде завжди так спрямованою, щоб сплутати, знесилити та уярмити свого союзника... Орієнтація на Москву і Варшаву – це орієнтація на їх примітивізм, їх грубу матеріальну силу, їх претензії та їх претенціозність. В цій політичній концепції єсть смерть української нації. Орієнтація на них – це орієнтація на свою смерть, на своє горе і знищення”[16]. А І.Нагаєвський додає: “Обидві світові війни показали, що “традиційна” орієнтація на німців також сумнівна, бо німці заінтересовані в зайнятті української території, тому завдання українських державних мужів і провідників народу –шукати нової концепції та орієнтації”[17].

Отже, провідники українського народу в часи Центральної ради “не зрозуміли наглядної лекції історії: вони розщепили свою суцільну зброю на дві половини, на соціальну й національну, вибрали останню й почали нею боротися проти соціальної. Через це вони зразу ж одірвалися від своїх працюючих мас і були до щенту розбиті”[18]. А крім того,

вони орієнтувалися на зовнішні сили, як це було в середині XVII та на початку XVIII ст.

Гетьманський уряд Павла Скоропадського дістав тяжку спадщину від попередньої доби Центральної Ради як в галузі нерозв'язаних соціальних відносин, так і в стосунках з німецькою окупаційною армією, особливо в зв'язку з німецькими “каральними загонами”, які силою викачували продовольство по всій Україні. Гетьманська Українська держава проіснувала лише 7,5 місяців, але протягом цього короткого періоду вона дала багато позитивного. Зокрема, значних досягнень було здобуто в галузі фінансової системи, введена українська грошова система, засновано банки, відбудовано залізничні шляхи, проведено судові реформи, застосовано ряд заходів щодо оформлення автокефалії Української Православної Церкви, проведено українізацію школи всіх ступенів, починаючи з народних і закінчуючи двома новими університетами, засновано Українську Академію Наук, Національну бібліотеку, Національний архів, Національну галерею мистецтва, історичний Український музей, Державний драматичний театр, Національну оперу, Українську державну капелу, Державний симфонічний оркестр, ряд великих видавництв, які випускали українські видання, як писав історик Д.Дорошенко, “в нечуваному доти числі примірників; весь край укрився сіттю українських книгарень[19].

Успіхи могли бути ще більшими, якби не втручались німці, бо справжня влада тепер належала не гетьманові, а німецьким військам, які повністю контролювали дії уряду. У своїх спогадах П.Скоропадський з гіркотою відзначав: “При першій моїй розмові про формування армії генерал Греннер сказав мені: “А для чого Вам армія? Ми знаходимось тут, нічого поганого Вашому урядові в середині країни ми не дозволимо, а щодо Ваших північних кордонів Ви можете бути цілком спокійними: ми не допустимо більшовиків. Створіть собі невеликий загін у дві тисячі чоловік для підтримки порядку



в Києві і для охорони Вас особисто”. Мене це надзвичайно збентежило”[20].

Гетьман хоч і розумів ситуацію, яка склалася на Україні, але що-небудь вдіяти на користь українського народу він не міг, тому що був “підставною, нікчемною фігурою, манекеном і декорацією, за якою стояв німецький генерал та його воля, бажання, інтереси й розпорядження”[21].

І знову П.Скоропадський, як і його гетьмани — попередники, які підняли боротьбу українського народу за визволення, спирався не на весь цей народ, а на його багату частину, тобто, знову хотів будувати “Вільну Україну” і з “паном”, і з “хлопом”. “На села шугнуло, скрегочучи зубами від славної люті, поміщицтво, — пише В.Винниченко. — Озброєне німецьким генералом, воно скажено кинулось до помсти над селянством. Усі закони, всі здобутки в аграрній сфері було розтоптано ногами, з глумом, з прокляттями, з гарчанням пошматовано. Мало того: кожне село, кожна селянська хата були обкладені страшеними контрибуціями, розмір яких вирішався самими поміщиками. І тут лють паразитів розперезалася як найширше. “Відшкодовували” себе так, як тільки може “відшкодовувати” дикий наїздник за часів татарщини в завойованій країні”[22].

Становище нової влади, яка прийшла після повалення Гетьманату — Директорії було дуже тяжким. “Та велика армія повстанців, що забезпечила тріумфальний рух на Київ, розтанула з такою ж швидкістю, з якою створилась, — зазначала Н.Полонська-Василенко. — Масу її давали селяни, які, поваливши гетьманський режим, поспішали додому, щоб ділити панську землю... Україна була оточена ворогами з усіх боків. На заході стояли польські війська, які переважали українські кількістю і якістю. Негайно, після повалення гетьманату, посилювався рух советських військ на Україну. На південносхідному кордоні зростали російські антибольшевицькі сили під командою генерала Денікіна. Південна смуга, з Одесою, Миколаєвом, Херсоном, була

зайнята французами. Український уряд не мав спільників, не мав підтримки.

Німецька та австро-угорська армії, які, згідно з мировим договором з Антантою, мали охороняти Україну від большевиків, поки Антанта не перебере на себе окупацію, нездатні були до боротьби. Вони теж розклалися і раптом обернулися на збіговисько озброєних людей. По всій Україні німецьке військо тримало “нейтралітет”, солдати здавали зброю, амуніцію і шукали нагоди до виїзду. Становище уряду було тяжке й тому, що всередині його не було єдності, не було спільної лінії в політиці”[23]. Отже, знову, як і в попередні роки, орієнтація на зовнішні сили і брак підтримки уряду всіма верствами українського народу зробили владу Директорії нетривалою. “Прохальні переговори”, як їх назвав В. Винниченко, С.Петлюри з урядом Ю.Пільсудського “закінчились недоброї пам’яті договором 1920 р. За цим договором група людей, яка звала себе Урядом Української Народної Республіки, зобов’язувалася віддати Польській Державі частину Об’єднаної Соборної України, Галичину. Я називаю цих людей “групою”, а не урядом, бо з моменту заключення такого договору вони загубили право бути не тільки представниками влади, а незаплямованими громадянами, вони ставали людьми, які доконали державного злочину і повинні були стати на суд Держави. Без ніякого уповноваження представницького органу народу вони дозволили собі такий великий акт, як розбиття Соборности, як віддання у власність чужої держави частини Української Землі”[24].

Згадуваний вже С.Шулухин, аналізуючи договір з від 21 квітня 1920 р. , зазначав: “Весь договір обох сторін, що творили його, трактує український народ тільки за об’єкт, яким поляки і нібито уповноважений збоку УНР по своїй уподобі... виключно в польських інтересах розпоряджали самодержавно... не оглядаючись ні на що. Цей договір продиктований неповагою до української нації, він топче

добре українське ім'я, честь і гідність. Коли б змовці проти української нації взялися творити такий акт, то нічого більшого проти її прав, свободи, незалежності, розвитку й існування і взагалі проти неї вони придумати не могли. Ні один ворог української нації не зміг би зробити більше того, що зробили ті люди, які виступали по цьому договору від імені українського народу”[25].

В останньому десятиріччі ХХ ст. історія знову висунула шанс для створення самостійної Української держави, і керманичам українського народу потрібно врахувати досвід віків, щоб орієнтуватися передусім на всі верстви нації української, а не на зовнішні фактори. Незалежна Україна має сьогодні значний трудовий потенціал майже у 30 млн. чоловік. З кожної тисячі працюючих у 974 – вища або середня освіта. Україна володіє значною частиною світових природних запасів, а за загальною площею та якістю орної землі посідає провідне місце у світі. За рівнем науково-технічного потенціалу ми на четвертому місці у світі. І, спираючись на цей внутрішній потенціал, вміло використовуючи міжнародну обстановку, можна і потрібно збудувати нарешті могутню і незалежну Українську державу.

1. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – К., 1991. – С.8.
2. Там же. – С.13 – 14.
3. Дашкевич Я. Полково-сотенний лад XVII – XVIII століть на Україні – штучна “біла пляма” // Пам’ятки України. – 1990. № 1. – С.7.
4. Див.: Голобуцький В. Запорозьке козацтво. - К., 1994. – С.399 – 400.
5. Літопис Самовидця. – К., 1971. – С.59.
6. Там же. – С.29.
7. Там же. – С.60.
8. Там же. – С.56.
9. Винниченко В. Назв. праця. – С.14.

10. Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа. Життя й пориви великого гетьмана. — К., 1991. — С.158 — 159.
11. Там же. — С.160.
12. Іван Мазепа. — К., 1992. — С.12 — 13.
13. Там же. — С.36, 42.
14. Винниченко В. Назв. праця. — С.15.
15. Винниченко В. Відродження нації. Історія української революції (марець 1917 — грудень 1919). — Київ-Відень, 1920. — Частина II. — С.284 — 285. — С.305.
16. Цит. за: Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. — К., 1993. — С.411 — 412.
17. Там же. — С.412.
18. Винниченко В. Відродження нації. — Т.II. — С.328.
19. Дорошенко Д. Історія України. — Ужгород, 1930. —Т.II. — С.14 — 17, 92 — 94, 370.
20. Скоропадський П. Спогади. Квітень 1917 — грудень 1916. — Київ-Філадельфія, 1995. — С.179.
21. Винниченко В. Відродження нації. — Т.III. — С.26.
22. Там же. — С.47.
23. Полонська-Василенко Н. Історія України: У двох томах. — К., 1992. — Т.2. С.516.
24. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. — С.41.
25. Цит. за: Голос України. — 1995. — 29 квітня; див також: Нагаєвський І. Назв. праця. — С.228 — 333.